

ЖЕНЕ БЕОГРАДА У НЕМАЧКОМ КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ АУШВИЦУ

22 јуна 1944 године у логору на Бањици¹ у Београду, где су тамновали месецима и годинама ухваћени борци за слободу своје земље, упала је са списковима комисија састављена од агената Специјалне српске полиције и Гестапоа, и обишла редом све женске собе.

Прошла је језа кроз тела свих жена — опет ће бити стрељање. Овога пута водиће само жене. Тако смо мислиле све. Али, када је почело издвајање и одвојено 113 жена из разних соба логора, и када је наглашено да понесу ствари, виделе смо да не идемо на стрељање, већ негде у неки концентрациони логор на рад. Али у који логор и где, то нико од нас није знао. Само смо једно ипак сви знали, па и ми одвојене жене — да не одлазимо негде где ће нам бити боље.

Цео логор је испраћао нашу групу на пут. Све што се имало најбоље од хране и одела, слало се нама, одвојеним женама. Спремали су нас наши Бањичани на последњи пут.

Остале су за нама многе жене у соби. Остале су неисказане многе мисли, недоречене многе речи. Остале су у соби за нама уплакане очи Ђурђе Пурић², Загорке Дачић³, Милеве Жугић⁴, Десе Влаховић⁵, Јелене Момчиловић⁶ и многих других.

Затворени камиони су већ у дворишту Бањичког логора. Прозори свих соба и онако замрачени, затворени су. Али, затвореници вире кроз рупице на прозорима, гледају на оне у камионима. Из појединих соба чују се и гласни поздрави. Види се махање марама горе са прозора амбуланте. То Милена Ускоковић⁷ и Зага Застријановић⁸ поздрављају. Последњи погледи на Бањички логор,

на све собе и недоречене речи и неисказане мисли, на драге ликове и бол за њима, и камиони са 113 испијених и бледих жена кренули су из дворишта Бањичког логора.

Одласком из Бањичког логора, прекинута је једна тешка и болна животна нит, тешко битисање и свакодневно ишчекивање одвођења на стрељање, да би се наставила у још грознијем виду, тамо где су одвојене жене одлазиле, а што су приликом одвајања и оне саме наслућивале.

Пут у неизвесност

Убачено је 113 жена политичких криваца из логора на Бањици у два вагона теретног воза, пуног муниције, спремљене за Источни фронт — каква фаталност, да и оне путују истим возом којим се преноси и муниција за убијање оних, са којима се оне заједно боре. И ево тих жена, још се налазе у вагонима на београдској железничкој станици.

Бацамо кроз решетке на вагонима погледе лево и десно. Хтели би преко неког да јавимо својима да одлазимо са Бањице. И, где младића како и поред оволике страже прилази опрезно вагонима, скупља од нас бачене цедуље и лети као стрела да их однесе. Даје и он свој прилог борби против непријатеља. Био му је потребан само наш поглед па да схвати све.

Ево и старца који нам убацује хлеб до кога је дошао на једвите јаде. Схвата стари ко су ове жене у затвореним вагонима и види где одлазе.

И сељак није продао трешње, дао их је нама заједно са котарицом.

За непуних двадесет минута младић коме смо дале цедуље, стигао је већ неке да разнесе. Ево родитеља наше другарице Олге Хицлове⁹, дошли су да се поздраве. Дошли су и Соњини¹⁰ рођаци. Како је силовито младић јурио, кад је за овако кратко време успео да разнесе ове цедуље, то нам не излази из главе.

О дивна и напаћена наша земљо, о племенити наши људи, све вас напуштамо и одлазимо ко зна где! Бацамо последње погледе на вољени град и воз полази. Из вагона одјекује песма:

Ми прогнане смо,
прогнаше нас због злочина
што те љубимо,
домовино наша мила...!

И у једном и у другом вагону, жене полако разговарају. Где ли нас ово воде, где ли ћемо радити и шта ћемо радити. Можда ћемо радити на некој пустари, говори Вука¹¹, која је дотле у једном углу ћутала. Можда у некој фабрици оружја, додаје Цана¹², но свеједно ми ћемо саботирати ма где то било. Постоје и концентрациони логори, каже Нада¹³, тамо је страшно; убијају, тешки се послови раде, а глад и болест харају. Целом дужином пута наставља се разговор у овом смислу.

Морамо видети кроз које земље пролазимо, додаје Соња. Треба се на неки начин оријентисати. Ма где се воз зауставио, па и за неколико минута, појављујемо се на решетке прозора и гледамо народ земље кроз коју пролазимо. Хтеле бисмо да из очију тога народа видимо каква су његова осећања према борцима за слободу. Сви они виде ко се налази у затвореним вагонима. И код многих заиста је бол у очима. Њихова се лица грче, а неме усне шаљу поздраве.

Пролазимо кроз Мађарску. По друмовима и њивама отпоздрављају нас радници и сељаци. Железничари нас немо гледају — лица им се грче. Истина, не код свих, али саосећања видиш код многих.

Пролазимо кроз Аустрију. Воз је пројурио поред Беча. Савезници га

бомбардују. Наш воз је препун муниције, може доћи до експлозије. Зауставили смо се на 30—50 километара од Беча. Чека се нова заповест. Најзад, воз креће. Настављамо пут.

Иначе, у затвореним вагонима се гушимо. Пуна кибла у углу вагона страшно смрди. Не отварају нам да је избацимо. Нужду сада вршимо у плитким тањирима и то избацујемо кроз прозор. Но, у томе ретко успевамо, јер воз иде брзо и све нам се враћа у вагон.

И воде нам слабо дају. Ево, већ три дана нисмо добиле ни кап, а имамо болесних са високом температуром које желе воде. Захваљујући друговима са Бањице имамо још мало хране, иначе, успутно нисмо скоро ништа добиле за јело.

Седмог дана овако тешког путовања стао је воз. Вириле смо кроз решетке вагона. Гледамо станичну зграду. Великим, крупним словима пише на згради Пшеров — Моравска.

Значи, налазимо се у Чехословачкој. О, кад би остале ту на раду. То је наш братски народ, и он стење под кнудом фашизма. Осећамо да би нам они некако помогли. Само за један моменат, и код свих жена искрсла је слика Чехословачке очи и за време напада од стране Хитлера.

Данциг, Коридор, Судети, Карел Чапек¹⁴ и његова драма *Мати*, брод Горгона и чешки добровољци који са брода који тоне шаљу последње поздраве домовини. Све је то муњевито синило у свести жена. Зар се није тада на хиљаде радника, студената, сељака и омладинаца пријавило из наше земље у добровољце за одбрану наше браће Чеха, говори Нада, и скупљали помоћ за њих, додаје Соња. А затим, дошао је напад на нашу земљу.

Гледамо чешке железничаре. Гледају и они нас. Кажемо им да смо заробљене југословенске партизанке. Болно су климнули главом. Схватили су одмах. У њиховим рукама ствара се хлеб, ломе га на комаде и убацују у вагоне. Захваљујемо им.

Када наиђе немачка стража и почне да виче, они се скривају иза неких стубова, али и даље гледају у нас. Питамо

их да ли могу да прочитају на етикети прикаченој на вагону, куда одлазимо.

Схватају наше питање и уз болну гримасу у грчу на лицу одговарају: Аушвиц, Аушвиц!

Питамо опет где је то место. Пољска, одговарају нам. А шта се тамо ради?

Схватили су питање. Показују рукама нешто огромно у облику фабричког димњака, пале шибицу а онда је гасе.

Тумачимо да се у Аушвицу налазе велике фабрике плина и да ћемо тамо радити. Сигурно је то опасан посао, јер је плин отровни гас, а ми смо неуке. Свакако су зато и лица чешких железничара запрепашћена док нам ово говоре.

Но, то је било само наше тумачење. Стварност је била језивија, него што је наша мисао могла да је замисли.

Воз се полако удаљавао са станице Пшеров, чешки железничари пратили су нас тужним погледом, све док воз није и зашао за прву окуку, када смо их изгубиле из вида.

Осмог дана нашег путовања стигле смо у највећи немачки концентрациони логор — логор смрти, логор ужаса и страве.

АУШВИЦ

Да ли је људско перо у стању да опише све грозоте и ужасе концентрационог логора Аушвица; да ли постоји људско биће које није преживело ове грозоте, да би могло то да схвати.

Не! Не постоји ни људско перо да ове грозоте опише ни људско биће да их схвати.

Д о л а з а к

Био је 28 јуни 1944 године. Теретни воз са 113 жена — затвореница из Бањичког логора, зауставио се на станици Аушвиц. Биркенау. Тек је почело да свиће. Радознале смо. Хтеле би смо одједном све да видимо: да видимо где се налазимо, да видимо град, да видимо те фабрике плина; да видимо што пре, то ново место нашег боравка, битисања.

Нагрнуле смо све на решетке и почеле да виримо.

Кроз јутарњу маглу, пред очима нам се указа грозан приказ: приказ какав људска машта не би могла да створи и кад би хтела да замишља нешто што је изван људске моћи.

Бескрајне колоне жена, ошишаних до главе, босих, обучених у суре до земље дугачке хаљине, стајале су поред друге.

Биле смо запрепашћене. Ко су ове жене, што стоје ту пред нама. Јесу ли то жива бића или неке утваре. Можда наша пренапрегнута чула привиђају ствари. Можда се нама само чини да смо виделе колоне жена.

Али, унезверени погледи ових жена упућени нама, показивали су нам да су то жива, али измучена људска бића, свесна чињенице да их злочинци воде у смрт.

Питале смо их на нашем језику ко су, одакле су и где одлазе. Ђутале су. И у последњем моменту свога живота бојале су се да дају глас од себе. Али су нам ипак главом показивале светлост која је обасјавала цео простор око нас. Бацале смо погледе на ту страну одакле је долазила светлост.

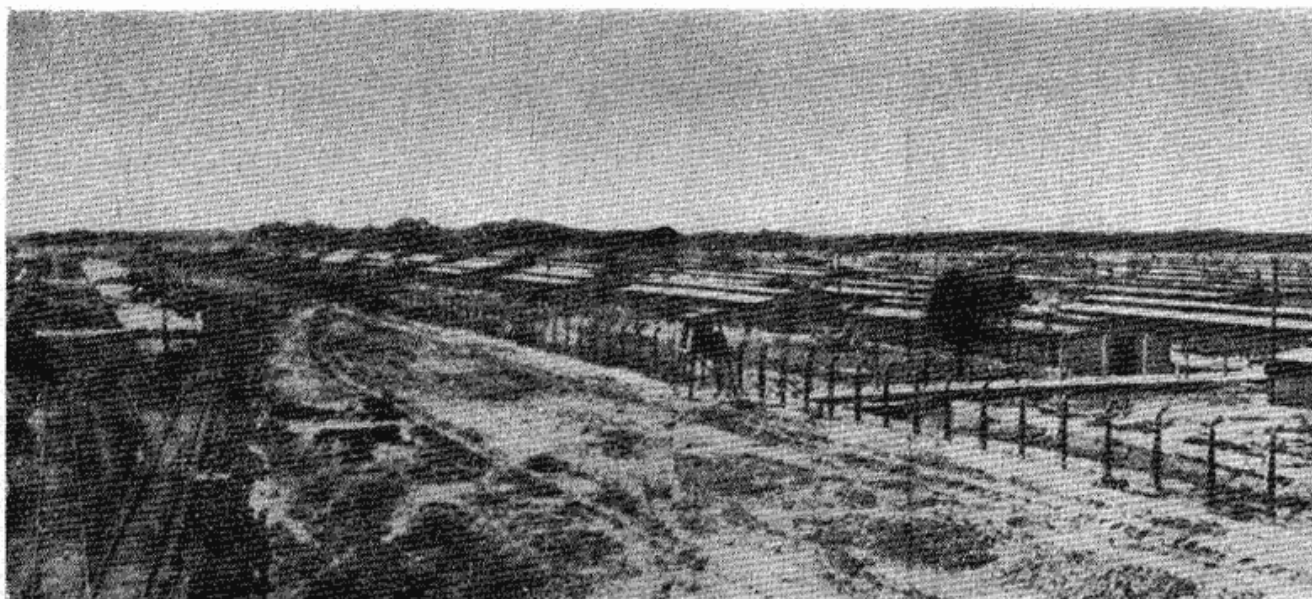
Указало се неколико огромних фабричких димњака из којих је сукљао пламен, осветљавајући цео простор око нас. Нисмо одмах могле да схватимо шта је то. Вероватно, мислиле смо, осветљења плинара. Ту ћемо значи радити.

Нисмо могле у првом моменту ни да замислимо да нас, у XX веку, веку културе и цивилизације, постоје фабрике смрти где спаљују живе људе и да то, што се у свој својој грозоти указује пред нама, нису фабрике плина већ огромни крематоријуми за уништавање људи.

И ове колоне несрећних жена, које смо виделе у расвитаку зоре, одлазиле су у крематоријум да тамо заврше свој живот.

То је прва слика приликом нашег доласка у концентрациони логор Аушвиц.

Остале смо у затвореним вагонима, све док ове унезверене жене нису одведене у крематоријуме. А за то вре-

Сл. 1 — Панорама логора

ме између себе смо полако разговарале. Довели су нас чак овамо да би нас угушили у плину и сагорели у крематоријуму. Зар није било метака довољно и за нас да нас стрељају онде где убијају наше другарице? О тешки наш животе, зашто нас доведоше овамо, зашто?

Онда је почело наше извлачење из воза.

Поређане у колоне пет по пет, предвођене новом сменом логорске страже, ушле смо у логор, на чијим је великим улазним вратима писало: „Кроз рад се иде на слободу“.

Слика, коју смо виделе улазећи у логор тако је дубоко урезана у сећање свих жена које су ту преживеле да ни данас, ма какви догађаји да наступе, неће бити у стању да је избришу.

У логору су се на све стране кретале скелетне прилике одевене у пругасте хаљине, ошишане до главе, већином босе, а о канапу привезане мањерке, сваким покретом су лупале.

Хаљине су им позади биле премазане масном црвеном бојом у облику крста, а спреда, на левој страни груди, био је на белом парчету крпе прикачен њихов број, а почетним словом означена земља одакле су доведене. Исти такав број био је прикачен и на рукаву леве руке у горњем делу, док је на

доњем делу руке био тетовиран број.

Улазећи у логор гледале смо и слушале запањене шта се око нас дешава.

Хука и бука на све стране. Једна колона жена одлазила је на рад; друга се враћала са рада. Неке су жене тукли корбачима; друге су клечале и држале цигле у рукама; неке су вукле огромне цистерне са нечистоћом, негде је лупао добош.

Овде људска мисао стаје. Шта је ово? Пакао, следио би неми одговор свих жена.

Онако у колони пет по пет, вукући са собом ствари, дошле смо до једне бареке. „Купатило“, пише на њој.

И чим смо стигле до купатила, још нисмо ствари ни спустиле на земљу, долетеле су разне криминалке, одређене само за то, и као орлушине дограбиле наше ствари и одећу, јер смо одмах биле свучене. Покупиле су и нашу злехуду храну, коју смо и од самих себе криле и остављале за најтеже дане.

Све су нам одузеле док се ми још нисмо ни умеле снаћи. Однеле су нам све да сладе своја изопачена тела.

Бичевима су нас натерали да уђемо у купатило и окупамо се испод хладних тушева. Јежиле смо се, али смо морале, бичеви су ту.

Затим смо ошишане до главе и пре-

Аушвиц — Биркенау.

мазане неком течношћу, а онда голе поређане дуж хладног ходника, где су нам додавали неке траље. То су, уствари, требало да буду наше хаљине. Позади на овим хаљинама, премазали су нам свом дужином масном црвеном бојом крст. За ноге смо добиле дрвену обућу — „кломпе“.¹⁵

Уз то на хаљинама са леве стране груди и на левом рукаву добиле смо „винклове“¹⁶ — бројеве и ознаку земље одакле смо по пореклу — и то са црвеном сигнатуром — ознаком политичког кривца.

И када смо мислиле да је завршен читав овај грозни поступак, опколила нас је група криминалки и одмах су почеле да нам на подлактици леве руке урезају бројеве.

Од тога момента изгубиле смо имена — биле смо бројке: 82315, 82316, 82317 итд.

Карантин-Блок број 16

Овако унакарађене доведене смо у карантин блок број 16. У њему је смештено око две хиљаде жена, затвореница из разних земаља Европе. Овде је било највише жена из СССР и Пољске.

Спавало се у висећим лежајима од

три спрата, не рачунајући лежаје на цигли испод првог спрата, где је добила место наша група. Читав прибор за лежање састојао се из једног танког ћебета за три жене, то је било и за покривање и за лежање.

Сваки блок од две хиљаде жена, имао је „Блокову“, старешину блока. Над групом од око 250 жена стајао је десетар, а затим дежурне дању и дежурне ноћи „Nachtwache“.¹⁷

Блокове су у свима блоковима биле најкрволочнији криминални типови, одабрани од логорске управе, ко зна како и на који начин. Често смо се међусобно питале где их нађоше и како их одабраше.

Гледале смо нашу „Блокову“¹⁸, Гењу, пољску Јеврејку — звер у људском облику. Дотерана, чиста, сва блиста. У пратњи својих ађутаната, само звера и корбачем дели ударце лево и десно.

Причале су нам друге затворенице да је и мајку тукла корбачем, док је била у њеној бараци и док је нису спалили.

Десетари и дежурне у блоку су љубимице „Блокове“. Њих она сама бира, по поступцима. То су жене сличне њој. Оне су богови нашег блока. А такве су по свима блоковима. Често је од њих и њихове воље и расположења зависило

наш бедни живот. Могле су нас тући колико су хтеле и кад су хтеле. Могле су нас и убити и да никоме о томе не положи рачун. Шта си ти за њу, бројка — а један број мање или више то овде ништа не значи. Овде ништа не значи ни хиљаде, хиљаде бројева дневно мање.

Да ли си добила ону бедну храну, ни то питати не смеш. Да си гладна и да не можеш да радиш, коме то смеш рећи — никоме. А да си болестан и имаш температуру, то тек понајмање. Та зашто су сазидани толики крематоријуми, него да се у њима пале жене из Аушвица.

И у таквој ситуацији убачена је наша група у карантин блок број 16. Зверале смо, а не гледале на све стране. Већ од првог момента откако смо прекорачиле врата логора, почели су нас ударати лево и десно. Не знаш ко те удара, ни с које стране. Само осећаш ударце по својој кожи.

Доведене смо у блок. Питамо лепо где ћемо се сместити. Како ти сама смеш питати „проклета бандо“, удри по њој. Говоре ти нешто, не разумеш, опет питаш и опет ударци. А ако ћутиш, опет не ваља. Не интересујеш се где ћеш добити место и лећи.

Гледамо наше мале другарице. Гледамо Вуку, Душу¹⁹, Росу²⁰, Кику²¹, Ланку²², Босу²³ и друге, како пренеражено њиховим детињастим очима гледају зверства која се овде чине.

Данас су опет тукли оне старе Гркиње, говори Вука. Тукла их је „Блокова“ што су задониле за строј — пребројавање. У нама све ври.

Строј је. Припреме за пребројавање жена које су у карантин блоковима и још не одлазе на рад. Старе Гркиње су у нашем блоку. Стоје у строју преко пута наше групе. Има неколико старица преко 70 година. „Блокова“ се некако окомила на њих. Шиканира их и удара где стигне. Треба је спречити у томе.

Опет смо у вечерњем строју, опет их „Блокова“ туче. Туче их ради личног задовољства. Гледаш изнурене старице, тек стигле са напорног рада. Грче се лица наших жена, а срце, оно бије, хоће да искочи.

Пред очима ми се све замаглило. Замишљам моју старицу — мајку, како стоји ту у строју испред ових звери и како је оне туку.

Иступам из строја, долазим до средине где поносно стоји „Блокова“, и камцијом удара и даље по старицама.

Стој, звери, вичем избезумљено ја. Како би било теби сада да неко удара твоју старицу, мајку, а ти да гледаш. Зар не видиш ове живе гробове, зар ти није жао ових из далека старица? Шта хоћеш ти, у чије их име и за кога тучеш, звери?

У једном магловитом моменту видела сам само престрављена лица својих другарица и њихов неми грч и бол, и почели су силни ударци по моме телу. Након свега тога, клечање са циглама у рукама, пред целим стројем.

Нисам смела да погледам ни једну своју другарицу. Осећала сам на себи и без погледа, њихов очај, бол и грчење лица.

Тек кад је строј завршен, престале су моје муке. А строј је трајао не знам колико. Сручила сам се изнемогла у блато и кал. Подигле су ме другарице и увеле у блок.

О, благословено лежиште. Јеси на цигли и у влази, али ћу испружити уморно тело и руке које ме још боле од тешких цигли, и ноге, отежале од дугог клечања.

Али, ево, ни ту немаш мира, неко те гура, неко ћушка, неко удара, неко ти краде испод главе непоједено парче хлеба, неко изнад тебе просипа нешто по теби, воду или мокраћу, то је свеједно. Изићи не смеш из блока, а кибли нема. Да скачеш доле са трећег спрата не можеш, и онда, принуђен си да радиш оно што сада радиш.

Гладовале бисмо да није наших другарица које су дошле годину дана пре нас. Старе су све изумрле. Од стотездесет жена, колико је пошло са Бањице, нема сада живих ни десет до петнаест. Одмах су нас пронашле и почеле да нас помажу.

Долазе стално и доносе нам понешто, и Вида Јоцић²⁴, и Јулијана Дограјић²⁵, и Јула Боднаров²⁶, и Црна Зора²⁷ и Стана Иванова²⁸. Сем помоћи, оне нам

објашњавају ситуацију. Питамо шта је са осталима. Шта је са Вером Мандић²⁹, Персом Вујковац³⁰, Живком Ђурђевић³¹, Живком Жиропођом³² и другима, — све су помрле од тифуса, глади и мучења, сагореле су у крематоријуму.

Излази нам пред очи слика младих и здравих, иако и на Бањици исцрпљених жена. Колико је ту било младих девојака и младих мајки, које су туговале за својом малом децом. Зар те мајке неће више видети своју децу. Ни Вера Мандић неће више видети своју малу Миру и старицу мајку; ни Перса Вујковац синчића и ћерку.

Како су та сазнања још тежа у овако мучној ситуацији.

Стално разговарамо о овим нашим другарицама које су овде завршиле са животом. Никако нам њихова слика не силази са ума. За ових десет дана, колико смо остале у карантину и нисмо ишле на рад, није било дана а да их не споменемо. А кад наиђу другарице које су дуже од нас овде, онда их стално испитујемо кад је која од њих умрла и под каквим околностима. Оне нам причају сузних очију, иако су и саме скоро све прележале тифус.

Вера је пред смрт стално и у бунилу спомињала малу Миру, старицу мајку и свога друга; и Перса је спомињала децу и јединца брата Мишу Рудића и старог оца Драгојла, и све су понеког спомињале. И земљу своју и другове, и борбу. Смрт их је покосила, крематоријуми су их прогутали.

Наше преживеле другарице одвајају од уста и доносе нам храну и понешто од одеће. Помаже нас стално и обилази и Јулија Рајтер. Она нам је послала мало лекова. Како су дивне наше жене. Њих, кад су дошле, није имало ко да помаже. Наших другарица није било раније.

Девог дана нашег боравка у карантин блоку бр. 16 виделе смо ужасан призор. Дошла је група S. S. монки и почела из блока бр. 18 који се налазио преко пута нас, да одабира жене за крематоријум.

Блицмедле су постројиле у колону цео блок. А онда су почеле да одабирају. Прилазиле су свакој жени, загледали је са свих страна, а онда би је

грозно гурнули да изађе из строја и чека одлазак у смрт.

Гледале смо запрепашћена лица тих жена. У силној борби за животом, оне су се отимале, гурале, скривале једна иза друге, те су на силу морали да их извлаче. Гледале смо како жене штипају своје образе, да изгледају румене а не бледе. Гледале смо како жене, на које још није дошао ред, кришом ускачу међу нас, где је већ извршен преглед.

Одвојене жене у колони пет по пет, одведене су затим у специјални блок, а одатле већ увече у крематоријум.

Десет дана смо остале у карантин блоку бр. 16. Онда су нас пребацили у други логор — радни логор Биркенау. Ту смо смештене по разним блоковима.

Колико нам је тешко падало одвајање од наших другарица са Бањице, толико нам је сада још теже падало растурање по разним блоковима у Аушвицу. Истина, овде смо се тешиле надом да смо у истом логору, па ћемо се ипак виђати и помагати једна другу. Но, ипак је већина жена била заједно, јер је велики део нас био додељен блоку бр. 22. И чим смо дошле у овај блок, иако се још нисмо ни сместили, нити добиле своја места, звиждук сирене објавио је вечерњи апел.

А п е л — п р е б р о ј а в а њ е ³³

И ево нас у строју поређане испред својих блокова. Стојимо по пет. Блокова има на стотине, поређаних уздуж и попречно, а жена на хиљаде — хиљада.

Гледаш уздуж и попречно блокове и на хиљаде — хиљада укочених жена у строју, и мислиш: овде, у концентрационом логору Аушвицу скупљене су жене целе Европе. Европа нема више жена.

И овако нагрђене, голе и босе, ошишане до главе, кад их гледаш мислиш: зар је могуће да су ово некад биле лепе и младе девојке и жене, да се иједна од њих могла допасти некоме.

Зар је могуће да су се многе од ових унезверених жена бавиле научним радом, да су многе од њих професори универзитета, лекари, инжењери, прав-

Сл. 2 — Главни улаз у логор.

ници, многе политички идеолози, — да су се све оне бориле за све што је прогресивно у свету.

Али, то је чињеница. Много се ових скелетних прилика, док су биле на слободи, бориле су се за добробит човека. Бориле се за слободу домовине.

Многе су биле нежне мајке, многе нежне сестре и добре животне сапатнице својих другова. Колико су некад љубави и топлине оне уносиле у те односе.

Погледај их данас, овде, и на овом месту. То су унезверена бића, огрубелих црта лица, која по спољном изгледу чекају смрт, а у својим интимним мислима чекају слободу.

Три сата смо стајале у апелу. Никад да се заврши. Никад краја пребројавању толиких жена. И најзад је завршен апел. Јурнуле смо у блокове. Треба што пре лећи, јер јутарњи апел почиње у три сата изјутра.

Прошла је још једна тешка ноћ. И ко зна колико ће још таквих проћи.

И опет је јутарњи апел. Кроз ноћ тешко распознајеш лица. Али, наше су у строју ту. Све смо из блока једна поред друге. Хтеле би смо, некако, и

у овој муци да будемо целина, да будемо делић наше земље и овде поред хладне Висле. Само додир руке и неизговорена реч и осећај да је другарица поред тебе, да саосећа заједно с тобом довољни су да ти дају снагу и вољу за живот.

Завршен је и јутарњи апел. А онда хука и бука; вика и дрека; пендрек и пси; „блокове“; „анвајзерке“; водници; десетари; — постројавање и радне колоне, и, бројке у облику живих костура, крећу на рад.

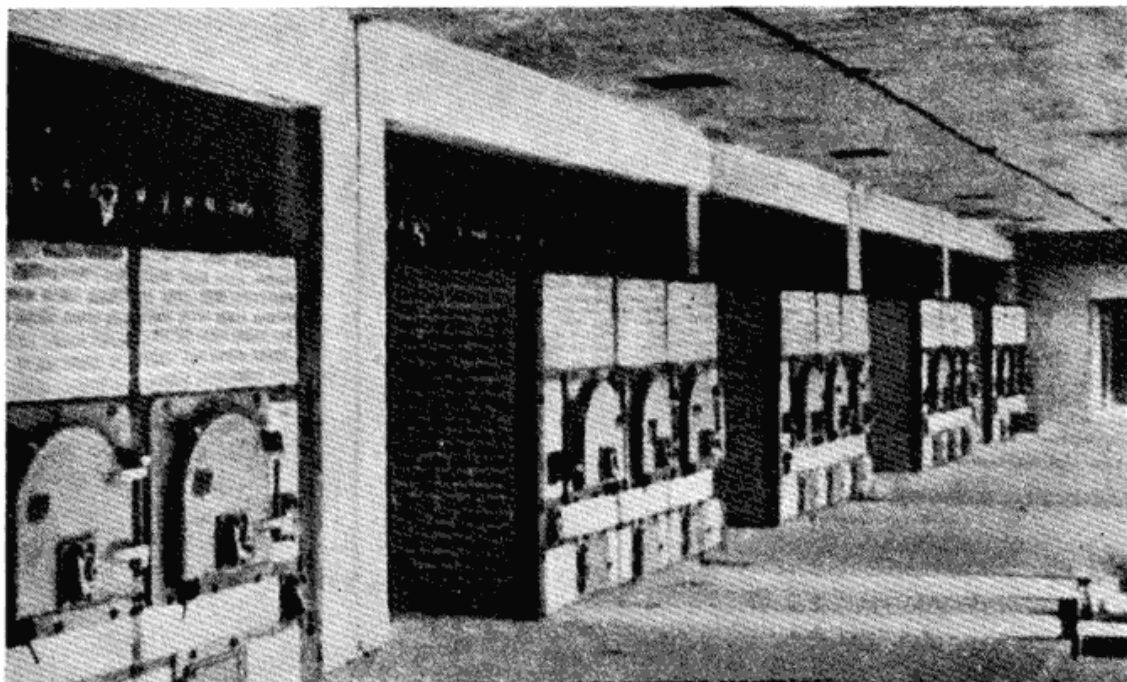
У „Аусен команди“ (команда за рад на пољу)

На челу радних колона музика и песма чете разних криминалки и проститутки покупљених из целе Европе. Оне певају химну новом поретку, који у Европи ствара фашизам.

Позади њих једна за другом промичу радне колоне босих, у пругастим хаљинама обучених живих костура са тешким пијуцима о рамену, будацима и другом радном опремом.

На изласку из логора, у ходу, поново

Сл. 3 — Хала са крематоријумским пећима.

пребројавање од логорске управе и ударац у леђа сваке жене која се налази с леве и десне стране, као крајња.

Избећи да лично ти будеш крајња и да уместо тебе друга страда, било би бестидно. Данас ти страдаш, сутра ће на место тебе друга, сменићемо се.

Прошла је радна колона капију логора и креће убрзаним темпом на рад.

Идеш ли полако, корбач је ту, пљусте ударци, ни сама не знаш са које стране и по ком делу тела.

Идеш ли брзо, да би избегла корбач, стражарски пси налик на курјаче, скачу на тебе. И они су стални пратиоци сваке радне колоне.

Будак и пијук, ашови и мотике су тешки. Кломпе, дрвена обућа на ногама жена, још тежа. Уморна, сањива, болесна и гладна су тела жена из радних колоне. Пут дугачак и тежак.

Како дан полако одмиче. Просто иде у бесконачност. А како је ноћ кратка. Ух, очи су сањиве и тешке.

Прешло се 5—10 км уз исти убрзани темпо. На пустој и голој ледини копамо њиву. Бусен по бусен земље одваљујемо. Рад одмиче, а изнемогло тело и руке тешко подижу пијук и будак.

Стотине очију разних криминалки гледа те како радиш и да ли радиш.

И дошло је подне. Звиждук је објавио 12 сати. Прекид је рада за пола сата. Опет је строј, опет број, да нека бројка побегла није. Ох, докле овако!

У мањерки окаченој о канапу опасаном око струка са којом и спаваш, јер ти је неко може дићи, добијаш пола кашике супе од сточне репе. Хлеба ниједна жена већ нема. Добити 125 грама хлеба за цео дан и не појести га одједном, догађај би био за логор.

Како је брзо прошло пола сата. Већ свира за радни строј и опет је број.

Рад пуним темпом поново почиње и траје до 7 сати увече. А онда бестелесни, а ипак живи костури крећу натраг у логор да стоје у „апелу“, често до 11 сати ноћу.

И у овој колони ради група Југословенки. И у строју, и у колони, и на раду увек смо једна поред друге. У строју и колони мењамо мисли, крепимо једна другу. У радној колони јача помаже слабијој.

Јуца³⁴ је увек до мене. Извали бусен пијуком а ја га дробим мотиком, Винка³⁵ то исто ради за Ланку; и Кика за

Наду; и Роса за Десу³⁶ и стално то иде тако.

Већ смо се повезале током рада са многим женама из других земаља. Већ смо неке наше сместили у амбуланту. Већ су неке отишле на лакше радове, то су већином болесне и старе. Тетка Дару Ступар³⁷ и Цају Ивановић³⁸, две дивне наше старије жене, успеле смо да сместимо у „Веберај“ — блок где се парају старе ствари.

И наше другарице из Словеније нас помажу. Оне добијају пакете и изванредан део хране одвајају за нас Српкиње. Ми опет то делимо најслабијим другарицама.

Повезале смо се и са другарицама из СССР-а. И оне нас помажу колико могу. Ирка³⁹ је већ прибавила неку топлу одећу за нас. И Тамара је са њом заједно. Она нам саопштава вести. Ми те вести после преносимо нашим женама по другим блоковима. Ту је и Герда, стара немачка комунисткиња, која је по логорима од 1933 године. Већ је сами скелет. Али верује у победу и слом фашизма.

С нама су и другарице из Чешке. И оне нас помажу. Зденка је лекар, она нам додаје лекове а Власта и Лидушка⁴⁰ понешто од хране. Лекове нам даје и лечи наше жене и Љубов Ивановна⁴¹, лекарка из СССР. Како племените црте краше ову храбру жену коју су многе запамтиле по доброты и осећајности.

А Јађа Грабовска⁴², из Кракова, од првог дана је с нама. И она се труди да преко другарица из Пољске, којих има много, на неки начин олакша наш живот у логору. Пробијала се на све стране, док није извукла неколико наших жена које су радиле у „Ров колони“⁴³ и „Шајсен колони“⁴⁴ а радити у овим колонијама је заиста тешко и претешко.

„Ров колони“ броји често две до пет хиљада жена. Једна група жена унутра у рову, у води до појаса, ашовом вади воду из рова и сипа у колица за ђубре. Друга група гура пуна колица ове прљаве воде на почетак рова и поново сипа у ров.

Многа је умрла у рову. Избацили леш, наставити рад. Сизифов посао не-

прекидно тече. А премрзле жене, отечених ногу и руку, раде непрекидно и црпе воду, док не падну изнемогле под кнутом а онда долази блажени крај.

Умрети на ногама, а не стићи жива и свесна у жар и врели пепео, срећа је и блаженство.

Ништа боље није ни женама које раде у „Шајсен колони“, или како смо је ми звали „Клозет екипи“. Оне износе у цистернама смеће и њиме заливају њиве, да би дале за фашисте бољи род. Данима жене из ове колоне, иако су биле гладне, нису могле да окусе храну. А како ли је тек женама које пепелом од спаљених другова и другарица посипају њиве да би људска масноћа, којом је пун овај пепео, дала плоду бољи род.

Причале су затворенице које су радиле овај посао да су првих дана рада, док су пепелом од људских бића која су сагорела у крематоријуму посипале њиве, толико биле узнемирене да је неколико од њих и полудело.

Претпостављале су да ће тако сутра и оне бити спаљене и да ће се пепелом од њихових тела посипати непрегледне фашистичке њиве.

Ово су само неке од радних колонија. Њих је било на стотине. Рад свуда тежак и исцрпљујући. И наше се жене налазе у разним радним колонијама. Многе су исцрпљене, многе су нам тешко оболеле. Треба их сместити у ревири — амбуланте. Трчимо на све стране да их сместимо, да их крематоријум не би прогутао.

Јулија Рајтер⁴⁵ је пробила кордон. Примљене су у амбуланту тешко оболеле: Вука Живковић, Станија Стефановић⁴⁶, Душица Ранков⁴⁷ и Рада Радовсављевић⁴⁸. Још има оболелих али су се држале јуначки на ногама.

Вида Павловић има протезу. За њен живот се боримо, може сваког часа да оде у крематоријум. Али она стојички подноси све. На рад не може да иде. Скривамо је по блоковима и кад јој предложимо да уместо неке болесне, којој смо створиле место у амбуланти, оде она, Вида то одбија. Не, неће она то. Каже, наше младе скојевке треба спасти, лако је за мене. Исти је случај и са Олгом Хицловом и она исто говори

као и Вида. Она је увек поред Виде и кад наиђе контрола, која прикупља жене које нису отишле на рад, она се са њом која се тешко креће, повлачи и скрива, али неће да је напусти.

А кад се врате са рада заједно смо „у апелу“ и тада настаје, док се „апел“ отеже у бесконачност, топла другарска прича. Препричавамо згоде и незгоде, преносимо шта смо чуле о фронту и каква је политичка ситуација у свету.

И усред тога причања, док овако уморне и гладне стојимо у вечерњем строју, нека је рекла: „Што ја волим густ пасуљ — пребранац скуван на лесковачки начин, одозго преливен машћу, у коме се пржила кобасица и ајвар салату уз то“. И ја то волим, додала сам ја. Мене ако хоћеш да угостиш спреми само пасуљ и ајвар, то је за мене најлепша част и гошћење.

„А ја, додала је друга, у суботу почнем да спремам сарме за недељу и то са пола телећег а пола свињског меса. Правим их велике као песнице. Па ред сарми, ред сувог меса, и све тако док не напуним шерпу. Ставим да се крчкају у суботу а у недељу су готове, и онда имаш шта да видиш.“

„Море, додаје трећа, да видите што ми Ваљевци спремамо гибанице од чистог кајмака и јаја, па се само тресе. То су чувене ваљевске гибанице.“

Прошао је дуги „апел“, а да ми нисмо ни осетиле. Пребациле смо се у топлину кућњег огњишта. А глад, сукова глад, одводила је мисли жена од стварности, у нешто што је свака од нас у интимним осећањима очекивала.

И тек што се завршио апел — строј, уморне хтеле смо, пре него што легнемо, да обавимо још неке послове: да одемо до другог блока и чујемо вести, да видимо како је на фронту, да обиђемо неку другарицу. Кад, логором одјекну звиждук из пиштаљке „Лагер елтерсте“⁴⁹, криминалке број 1 која суверено влада животима жена. Тај звиждук прихватају и преносе даље стотине криминалки са повицима: „Штрентг блок шпера“⁵⁰ (блокирање барака).

Довољно је, без икаквог образложења, чути само звиждук који кроз ноћ језиво одјекује и знати и без речи

„Штрентг блок шпер“, да се ради о одвајању и прикупљању жена за крематоријум.

Све жене се морају тада налазити у блоку. Ниједна не сме с места да се помери, ни на прозору да се појави.

Но, без обзира на ову најстрашнију забрану, ми смо вириле кроз прозоре, све док „Штрентг блок шпера“ није престала. Хтеле смо да дознамо из којих су блокова жене одведене у крематоријум и колики је тај број.

Истина, не бисмо ми ни приближно могле да сазнамо тај број, али би по колонама, које су као утвара по мраку ишле пут крематоријума, могле донекле да се оријентишемо о овоме.

Увек кад је „Блок шпер“, блокирање само једног блока; а нарочито кад се огласи „Штрентг блок шпер“, блокирање свих блокова у логору; жене, иако су уморне, не би целе ноћи спавале. Није ту био у питању страх за својим животом, већ бол, дубоки људски бол за бићима која су одлазила у огањ.

У блоку број 22 налазиле су се жене свих националности. Ипак, највише је било Рускиња, Пољкиња, Францускиња, Чехиња. И Југословенски блок се налазио поред саме електричне жице, а одмах поред њега био је крематоријум бр. 1.

Била је тиха септембарска ноћ 1944 године. Око 10 сати увече оглашен је „Штрентг блок шпер“. Све жене које су се налазиле на разним пословима појуриле су у своје блокове. Која је остала напољу, хитац јој није гинуо. Знале су то оне добро. Убрзо су се нашле све у блоковима.

Вириле смо кроз прозоре. Дуга поворка ноћних утвара, у дугачким пругастим хаљинама, босих, опишаних до главе, кретала се пут крематоријума. То су наше другарице одлазиле у огањ, да тамо заврше свој живот.

Друга дуга поворка жена, ноћних утвара, стајала је дуж пруге. И њих су одводили у крематоријуме.

Лица свих жена су унезверена. Тешке су ове ноћи у Аушвицу. Али, ово је ноћ ужаса и страве.

Одједном, док су жене гледале кроз прозоре шта се напољу дешава, улетела

је ноћна дежурна „Натваха“ која је дежурала на вратима блока, и сва усплахирена стала да виче на пољском „Кобјете, кобјете“ — „жене, жене“, ноћас је дошао крај свима нама. Воде у крематоријуме блок по блок. Већ су одвели жене из блока број 10, 11, 12 и 13. То сам ја лично видела, док сам дежурала на вратима.

Стравични крици на свим језицима проламали су се кроз блок. Долази крај. О! што се то није десило раније да се прекрате муке и патње Аушвица.

Врисак жена пара уши. Оне чупају косе и избеумљено јуре по блоку. Чекају крај. Но, нису све жене врискале ни чупале косе. Било их је које су у овом моменту, у овом одлучујућем моменту, донеле одлуку како ће завршити са животом.

Група Југословенки је у овом одлучујућем моменту — једна целина, одише једном душом, ствара одлуке у једном мишљу.

Повешће нас у крематоријум. Не смемо ићи као стока живе у огањ. Треба скакати на бајонете, јурити на фашисте, бацати пароле и клицати слободи. Поги ни као човек од метка, али живу недај да те спале. Нека фашистичке хуље осете нашу величину и у последњем часу.

Одлука је пала и ми смо се вратиле свака на своје место. Спремне смо очекивале крај. Одлука је наша чврста. Своје животе положићемо на достојан начин.

Сличну одлуку, то смо исте ноћи дознале, донеле су и Францускиње и Рускиње. И оне ће јурнути на бајонете, кад их буду повели у крематоријуме. И оне ће на достојан начин положити своје животе.

И у ишчекивању краја дошла је зора. Прошла је још једна језива аушвицка ноћ. Наш блок те ноћи је остао поштеђен. Водили су жене из других блокова и болеснике из „ревира“ — амбуланте у крематоријуме.

Још јаче се те ноћи осећао мирис печеног људског меса. Још јаче је пламен сукљао из крематоријума и осветљавао цео простор око нас. Још гушћи је дим ишао из оцака у крематоријуму.

А дани пуни рада, глади, батина и болести теку. А крематоријуми гутају животе.

Многе су жене причале како су гледале својим очима кад су транспорти долазили у Аушвиц, да су међу затвореницима виделе своје родитеље, браћу, сестре, мужеве, да су виделе кад су их директно из воза одвели пут крематоријума.

А после су те исте жене пепелом који је једино остао од њихових најмилијих, посипале њиве; држећи тај пепео у руци, имале су осећај да су им њихови драги дошли у посету и да уместо пепела стежу њихове руке.

Није ни чудо што су многе жене, које су радиле у колони за посипање њива пепелом, полуделе. Није полудела само нежна Жаклина из Париза, ни Ванда из Кракова, ни Маријета из Брисла.

Полудело је на стотине жена из ове радне колоне.

Зар је Маршени било лако онога дана када је, радећи у рову поред пруге, угледала своју породицу у транспорту.

Самртничко бледило прекрило је њено лице када је видела стару мајку и сестру са двоје деце, једним од две и другим од четири године.

Пренеражено је гледала у њих. Знала је где одлази приспела група. Гледала их је без капи крви у лицу. И тек када ју је и сестра спазила и видела да је жива, па јој довикнула „Маршена, скоро ће слобода“, Маршена се тргла и викнула јој: „Божена, предај децу мами, предај децу мами, ослободи се деце“.

Веровала је да би Божену као младу жену одвојили за рад, ако преда децу старој.

Али Божена можда није схватила или није хтела да се одвоји од деце и заједно је са њима и са мајком отишла у први крематоријум.

Избеумљено је лице Маршенино док ово прича. Не знам, али ми се чини, говори Маршена, требало је Божена нешто да жртвује и да ме послуша. Да је предала децу мајци, онда би само маму и децу спалили, Божена би остала. Овако, отишли су сви заједно.

Данима је Маршена понављала тужну причу о својој породици, док једног дана у наступу нервног растројства није скочила на електричну жицу и сама окончала са животом.

Много је било сличних примера.

Још језовитији приказ од страшних аушвицких ноћи, био је онај који су многе жене виделе у предвечерје кишне октобарске ноћи 1944 године.

Стојале смо у вечерњем строју испред блока број 22, у непосредној близини крематоријума бр. 1.

Испред нас, поред пруге, прошла је дуга колона деце од две до пет година, која су се држала за ручице. Било их је ту око десет хиљада.

Гледају жене ову поворку како улази у крематоријум. Слушају њихову вриску на свима европским језицима: „Мама, пага, оњухо, маман, мамице“, гуше се уплачу. Срце се цепа.

Отргнуто је десет хиљада невинашаца испод топлог родитељског окриља и бачено у огањ.

Јесу ли ова деца политички кривци? Знају ли она за људску пакост и злобу. И уместо да ова невина деца пригрле играчке, њих је пригрлио и загушио плин и прогутао пламен.

Двадесети век. Злочини фашиста и њихова савест.

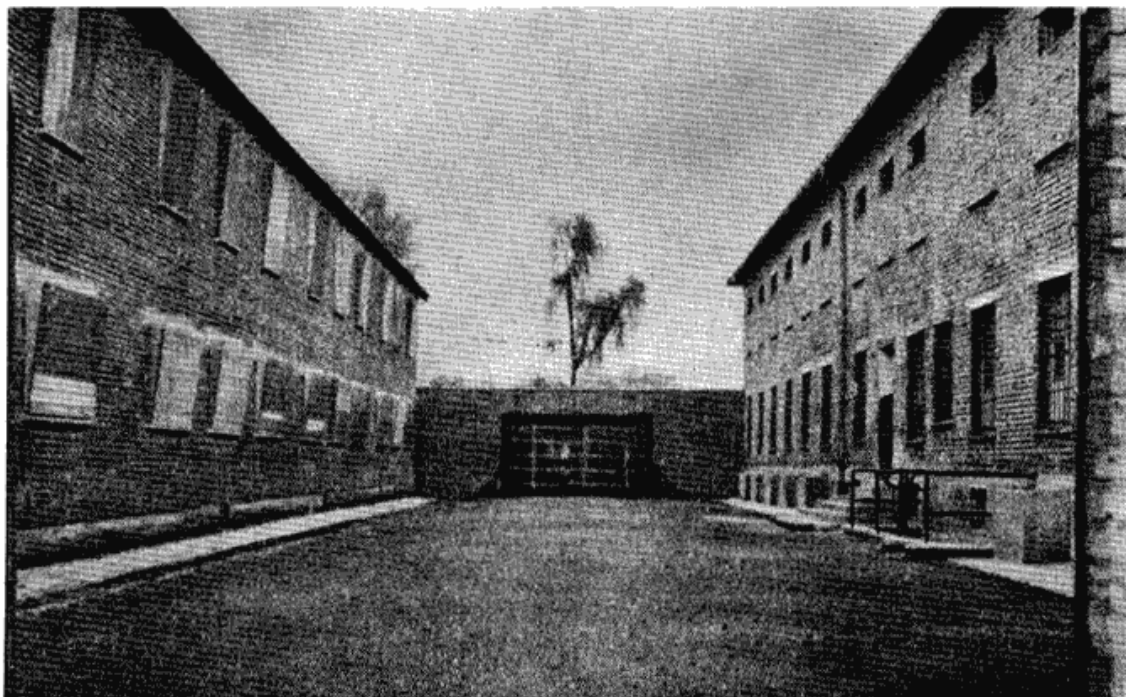
Данима и ноћима, ма где се кретале и ма шта радиле, пред очима жена искрсавају ликови ове спаљене деце; њихов врисак и невина лица.

И раније су злочинци спаљивали децу, и тих дана су то често чинили али ми нисмо виделе, па смо се друкчије и осећале. Али, сада је то пред нашим очима. Виделе смо децу, виделе њихове уплакване очи, њихова невина лица и њихов одлазак у огањ. И чуле њихов врисак и позиве драгих родитеља.

А затим, искрсне лик Неле из Новог Сада, Тање из Одесе, Жоржете из Нанта, Инге из Осла и многих других, којима су злочинци из наручја отели децу. У безграничном болу и очају за отетом децом коју су спалили, оне су се бациле на електричну жицу и ту завршиле са животом.

Често смо се питале где је људска савест, где људска хуманост и лекарска савест. Има ли граница међу њима.

Нису само у питању били крематоријуми који су гутали људске животе, или електрична жица или глад до бесвести и батине и рад који усмрђује. Било је ту и вршења експеримената

Сл. 4 — Место за стрељања на дворишту блока број 11.

и на нама женама — живим људима. Ми смо били заморчад за немачке фашистичке злочинце.

Да ли су лекари: Клоунберг и Менгеле⁵¹, које су преживеле жене из Аушвица добро запамтиле, били људи или крвожедне звери.

У име какве су лекарске савести они вршили експерименте над људима.

Мртве су жене из „Монструм блока“⁵² да кажу целом човечанству истину о ономе што се радило над њима. Да би то сакрили пред евакуацију Аушвица, фашисти су их све спалили. Мртве су и многе друге жртве експериментисања.

Само су једно заборавили злочинци: да је остало и живих сведока њихових гнусних злочина.

И мени је једног дана доктор Менгеле ушприцао инјекцију у кичму. Осетила сам страхан бол. Ноге и руке су ми се одузеле а глава клонула, као да су се стене свалиле на њу. И опет кроз петнаест дана још једна инјекција у кичму. И повећан бол и малаксалост читавог организма и одузетост руку и ногу. А онда испробавање, запаљеном цигаретом покретљивости организма.

И како близанци долазе на свет треба утврдити. У логору има доста близнакиња — погодних за пробе.

Види како настају патуљци. — Врши пробе и над њима.

И тако из дана у дан. Над изнемоглим женама ови злочинци врше разна испитивања.

Теку аушвицки дани и ноћи у болу и патњи. У глади и болести, у смрти и огњу. И у ономе што нам злочинци нису могли отети, што нам нису могли ишчупати из срца и душе у ишчекивању онога што долази.

После тешког рада, многе наше другарице из разних блокова дошле су до нас у блок бр. 22. Говоре узбуђено.

Вести су добре. Скоро ће слобода. Наши напредују свуда. Црвена армија се налази на вратима Европе. Ушла је у Пољску. И једна и друга, и све исто причају.

Јока⁵³ нам прича како је разговарала са Францускињама и оне су јој рекле да ће се рат нашом победом скоро завршити.

Ма чекај, Јоко, одакле ти знаш француски да можеш да их разумеш, дирамо Јоку.

„Е, знам, говори јогунасто Јока, кад је у питању победа ја их све разумем. Море, сад ти овде и не треба знање језика, ништа не знаш ни одакле си, кад се сви боримо против Немаца.“

Па добро, Јоко, реци, наваљујемо ми даље, како си их ти разумела, остави филозофију.

„Па ево како, говори Јока. Радила сам данас са Францускињама и Белгијанкама и чујем како кажу: Бољшевик, а то су Руси, Енглези и Американ — бум, бум — Берлин. А то значи скоро ће пасти Берлин.“

Смеје се Зага, па се и ми смејемо. Вука и Милка додају: „Море, тачно је то да Зага разуме што каже, још док смо биле у крушевачком затвору, она је била та што би све нове вести прокљувала.“

И друге причају сличне ствари. Душица Јевтовић, Нада, Соња, Јулија, Зора и друге, причају како су чуле да се код нас у земљи воде велике борбе и да се, према непотврђеним вестима, већ воде борбе за Београд.

Значи, партизански одреди су освојили већ огромну територију земље.

Сијају се очи свих жена. Заборављају се глад, болест, горчина тешког живота. Вести нас крепе, дају нам снагу.

Кораком живих и ми корачамо по пустарама залеђене Висле.

И тако је у ери ишчекивања нечег новог, светлијег и бољег, дошао и

20 октобар 1944 године

Писак сирене за устајање пробудио нас је из тешког сна. Биле смо још уморније него ноћас кад смо легле на жалосне лежаје који се налазе на хладној цигли.

За десет минута, колико нам је преостајало времена од устајања до строја, обавиле смо припремне радње: склопиле танко памучно ћебе, обуле дрвену обућу „кломпе“, — хаљине нисмо морале ни да облачимо, јер смо у њима и спавале. И јурнуле смо у строј.

Напољу нас дочекао мрак и ледена октобарска киша која продире до сржи костију. Сањиве смо, уморне, изнемогле и гладне. Стојимо пет по пет. Строј се отеже у бесконачност. Треба пребројавити хиљаде, хиљада, жена. Број јутарњи не слаже се са вечерњим. Много је жена умрло по блоковима у току ноћи. Многе су се жене, не могавши да издрже тежину оваквог живота, бациле у току ноћи на електричну ограду која се налази око логора. Њихова укочена тела још су прилепљена уз електричну жицу.

У блоку бр. 22 има десет Југословенки. Гледамо да смо увек једна поред друге, било по строју или на раду. Некако нам је лакше кад смо заједно. У раду помажемо једна другу. У строју док стојимо мењамо мисли.

И јутрос, док стојимо у строју пет по пет, опет смо заједно. Испред мене су Вука и Ланка. До мене је Душа. Са стране су Роса Вучитрнка, Деса и Кика. Иза нас су Макица и Цана. Причамо.

Вука, Ланка и Душа причају да нас је синоћ тражила Герда (немачка комунисткиња) која се налази у логорима од 1933 године, тј. од доласка Хитлера на власт. Хтела је нешто важно да разговара самном или са Надом. У рукама је имала неке немачке новине.

„Штета, кажу ми Вука, Ланка и Душа, што ниси била ту. Можда Герда зна нешто са фронта. Можда је чула нешто и о нашој земљи. Увече, кад се вратимо са рада, морамо је наћи и поразговарати са њом. Ако ти не можеш, ми ћемо после „Апела“ завирити у сваки блок и пронаћи је — довешћемо је.“

Договориле смо се, како ћемо то извести, кад се будемо вратиле са рада.

Душа и Вука причају како им је једна другарица Францускиња причала како је чула да ће скоро бити крај рату и да партизански покрет напредује. Али нису је добре разумеле шта је причала о Југославији.

Партизан Југослав, партизан Југослав, али шта, е то би оне волеле да знају.

„О, да ли ће доћи време, говори Вука, да седнеш у топлој соби где пуцкетају дрва у пећи; да ти је кревет

застрвен чистим чаршавом; да ти је топло и да се испаваш. Да те нико, нико не буди; да ти над главом не виси стално „Дамоклов мач“. Е, сад си жива, али сутра, да ли ћеш бити жива?“

Уздахнуле смо све. Та доћи ће слобода и наши снови претвориће се у стварност, говори осмехујући се Цана — Цана наш драги друг. Друг који је и у најтежим моментима имао осмех на лицу и чврстину у спровођењу сваке акције.

Свршен је јутарњи број и строј. Опет писак сирене, и опет строј и опет број. И наша радна колона са тешким будањима и пијуцима пошла је на рад.

Опет у строју пет по пет ишле смо у поље удаљено 8—10 км од логора на рад. Тешко се крећемо. Већ кад смо пошле биле смо уморне. А толики пут и рад целог дана. Ко ће то издржати.

Ви жене из концентрационог логора, говоре немо корбачи у руци „С.С.-овке“⁵⁴ и „Капоа“⁵⁵ и „Анвајзерке“⁵⁶, наших богова.

И данас ова наша колона одваљује тешким пијуцима бусење земље на голој ледини. Пијук је тежак, ледина чврста. Ми смо једна поред друге. Расподелиле смо се. Јача је до слабије. Јуца Вивот је одвалила опет пијуком бусен тврде земље, а ја тај бусен дробим мотиком. Душа је то урадила за Ланку; Цана за Вуку; Кика за Јелу, итд. Срећне смо и смејемо се кришом између себе што смо превариле фашистичке хуље.

Дан до бесконачности дуг. Изнемогле руке и наших јачих другарица тешко дижу пијук а камо ли нас слабијих. А ноћ никад да дође. Пијуци дробе голу ледину. Одјекује њихов звук. Вриште подивљале криминалке.

Ради, не стој, пуцају ударци. Погледни ка небу, кад ће се већ једном склонити сунце и пасти ноћ.

И пала је најзад ноћ. Звиждук и све су жене у строју. А сад, ко ли ће издржати толико дуги пут натраг до логора.

Клопоћу дрвењаци на ногама жена „Клоп, клоп“. Иде скелетни строј, претворен у број, натраг у логор.

И вечерњи строј је завршен. Да ли

онако уморне да легнемо или да по договору потражимо Герду. Вука и Душа полазе да је траже.

Али Герда је већ ту. Њено лице лице сија безграничном радошћу. Говори брзо, не разумемо ништа друго сем речи: „Београд капут — Београд капут“. За моменат гледамо је запрепашћено. А онда схватамо све. Тумач је ту. Герда је чула, док је чистила бараче, где се налазе собе логорске страже, преко радија извештај Немачке врховне команде да су Београд заузели партизански одреди Југославије уз помоћ Црвене Армије.

Било је то 20 октобра 1944 године, у 10 сати увече.

Загрлили смо Герду и љубиле је топло и дуго.

Скочиле су наше младе скојевке: Вука, Душа, Ланка, Роса и пошле у све блокове редом да јаве ову радосну вест свима нашим женама и да их позову у блок бр. 22, да прославимо овај за нас свечани моменат.

За пола сата скупила се цела југословенска група. Дошле су и другарице из других земаља да поделе радост са нама.

Нада је гласом који је дрхтао од узбуђења, радости и среће почела да говори: „Данас је Београд ослобођен. Данас се Београдом вијоре заставе слободe и победе“. Речи су застале. Сузе радости просуле су се по црнпурастом Надином лицу.

Загрљене жене из свих поробљених земаља Европе, у концентрационом логору Аушвицу, певале су ове ноћи „Женску химну“ свака на свом језику.

Разумеле смо се потпуно. Знање језика није потребно у оваквим ситуацијама, тада говори душа, говори срце.

Сетиле смо се и у овако свечаном моменту палих бањичких жртава, и усред неме тишине, отпевана је песма: „Ви падосте, жртве“.

Зору смо заједно са нашим другарицама из других земаља дочекале на ногама и срећне пошле на рад.

Презреле смо смрт и глад, батине и мучења, и гордо подносиле све.

Наша су срца постала пуна љубави и топлине. Избачена је горчина.

„Далеко си домовино,
Ми прогнане смо;
Прогнаше нас због злочина
Што те љубимо.“

Одјекивало је целе ноћи из блока бр. 22 у концентрационом логору Аушвицу.

Поносно крећемо логором. Ми смо деца земље која је сада скоро цела слободна.

Свака наша мисао упућена је домовини. Стално смо већ у ставу нечег новог. Ишчекујемо стално долазак Црвене армије. У ноћи ослушкујемо не би ли чуле звук драгих каћуша које треба да нам донесу слободу.

Скривено од свих да прославимо ослобођење Београда, спремиле смо приредбу и дале је пред читавим блоком. Дошле су и другарице из других блокова. Кроз рецитацију, песму и свирку прошле смо нашу целу земљу. Из свих крајева по нешто је дато. Нешто што је најкарактеристичније за тај крај.

Већ се говори увелико о приближавању Црвене армије Аушвицу.

Већ се многе жене транспортују у друге логоре. Транспортоване су и неке од наших. Отишле су већ Вука, Кика, Душа, Јела⁵⁷, Јока, Јуца, сестре Томашевић⁵⁸, Макица⁵⁹, али где нисмо сазнале.

Ускоро су и нас прикупили и одвојили за транспорт. Где то не знамо. Раздвајају нас. Одлазимо тужне. Многе наше жене тешко су оболеле. Леже у амбуланти. Зар поћи и њих оставити. А већ круже вести да ће све што се налази по амбулантама спалити.

У амбуланти се налазе тешко оболеле Ланка Петров и Нина Стефановић, и Јуца Вивот, и Рада Радосављевић и многе друге. Зар њих оставити и поћи.

Саветујемо се шта да радимо. Повести их не можемо, а оставити је још горе. Остаје заједно с њима у амбуланти Јулија Рајтер. Она ће их било на који начин спасити.

Уграбиле смо моменат да их посетимо и поздравимо се са њима. Остала су тужна лица наших болесних другарица, које смо остављале у неизвесности. Од њих смо се растале у плаканих очију.

И опет у хладној новембарској ноћи 1944 године, збијене једна пред друге,

постајемо једна целина која путује теретним возом негде у неизвесност. И ко зна колико смо дана и ноћи путовале, колико гладовале и колико се смрзавале, када се наш воз зауставио на једној малој станици око 7 сати изјутра.

Опет сврстане у строј и опет пребројаване. Колона жена улази поново кроз велику, електричном жицом обавијену капију, на којој је крупним словима писало: „Боримо се за нову Европу!“

КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР РАВЕНСБРИК

Понавља се иста слика као и приликом нашег доласка у Аушвиц. Само са том разликом што је ово мањи логор, што му је положај и распоред барака друкчији.

И овде се крећу бескрајне колоне изгладнелих жена, босих или у клопма, обучених у дотрајале пругасте хаљине, са ознакама као у Аушвицу, само што немају на подлактици леве руке тетовиран број.

Исти је дочек као и у Аушвицу: „Брже проклета бандо“ — лево иди, сад десно — стој.

Стале смо. Пребројали су нас и поново пописали и дали нове бројеве, а онда нас предали криминалним типовима које су на рукаву леве руке носиле црвену траку са ознаком „Л.П.“ — Лагер полицајке.

И ево где нас воде и распоређују у барак бр. 28, 29 и 30. Опет смо све заједно. Ако не у истој бараци, оно смо бар близу, пошто су наше бараке једна до друге.

Још се нисмо биле ни сместиле када се чуо један глас кроз прозор: „Где су то нове Југословенке“?

Бациле смо радознало поглед на ту страну одакле је долазио глас.

Само сам ја познала ту младу девојку. Била је то моја другарица из Нишког логора, Ана Хорват⁶⁰, млада студенткиња.

Ану су одвели изненада из логора. И док сам ја често у бесаним ноћима

мислила шта је са Аном, срећем је сада овде у Равенсбрику.

Ана за нас сада овде значи много. Она је скоро већ три године у логору. Повезана је са многим добрим другарицама из Словеније, којих овде има много и са другарицама из других земаља.

Ана је одмах почела да нас помаже. Радила је у амбуланти и отуда је узимала и свакодневно нам доносила лекове, храну и одећу. Упознавала нас је са животом логора. Исто тако, свакодневно нам је доносила понеку добру вест са фронта.

Уклапале смо се и ми полако у живот, рад, гладовање и новине новог концентрационог логора.

Ту смо затекле и многе другарице које су после нас остале у логору на Бањици. И од њих смо доста вести сазнале, како са Бањице тако и са фронта.

Већ смо распоређене. Скоро читава наша група радиће неколико километара ван логора код Холкс-Сименса.

Нека ће од нас гурати угаљ, нека гвожђе, нека ће намотавати калемове бакарном жицом или преносити сандуке.

Храна је иста као и у Аушвицу. Одећа исто тако, а и лежаји нису ништа бољи него у Аушвицу. И овде ти живот зависи од разних криминалних типова, разних „блокова“, „лагер-елтесте“, „лагер-полицајке“ и ко ти зна још од кога.

Сем Ане, која нам указује сву могућу помоћ, и наше другарице из Словеније пружају нам помоћ. Ове добијају од својих из Словеније пакете и један део одвајају и за нас Српкиње.

Већ смо увелико радиле у Равенсбрику, када је дошла и последња група жена из Аушвица. Цео логор је евакуисан. Црвена армија се налазила испред логора.

Дошле су и наше оболеле другарице које су прездравиле. Дошла је и Ланка, и Јуца, и Рада и друге. Само није дошла Мала Нина, наша „Рођа“, она је спаљена у Аушвицу. Срце нас је болело за малом Нином. Волела је свим срцем Партију и другарице. Никад нико на њеном лицу, сем благог смешка, није приметио бол. А бол је она носила у души. На Бањици су стрељали њеног

младог друга Воју⁶¹. Само тај бол она је дубоко скривала у себи. Била је жељна и свога села Мудраковца. Чекала је час и дан да поново види село и његове зоре, и зелене ливаде, и мале поточиће и стадо оваца и фрулу што свира.

И Нини, малој нашој другарици не испуни се жеља. Њеним пепелом, као и пепелом многих других другарица, посуте су њиве поред хладне Висле.

Имамо доста болесних. Помоћу Ане сместили смо их у Амбуланту. Ту је грудоболна мала Душица Ранков, млада скојевка са дивним цртама лица, из чијих очију сија благод. Она је из Бољеваца, из Срема. Тукли су је у полицији толико да су јој прсне жлезде попуцале.

Ту је и стара Црногорка Јана Павићевић⁶², из села Петровца, код Лесковца. Јана је ухваћена као курир одреда у самом Лесковцу, неко ју је издао. Сломиле су јој десну руку у полицији приликом саслушања. Рука је сада сува, али Јанине неме усне нису ни речи рекле. „Удрите, ја сам комуниста, а ви сте фашисти, међу нама разговора нема“, биле су једине Јанине речи у полицији.

Звала је и мене Ана да дођем у амбуланту, јер сам била тешко болесна, али нисам хтела.

Сваки дан доноси све боље и боље вести. А ми и даље радимо под тешким условима и једва се држимо на ногама.

Транспорт сваког дана одлази у разним правцима. Терају на рад у друге логоре. И многе су наше другарице одведене. Неке су пребачене у Финов а неке у неке друге логоре.

Од нашег транспорта, који је дошао са Бањице у Равенсбрик, сада се налази мален број. Гркиње су растурене по разним логорима. Једино су још Албанке са нама. С њима се стално виђамо. Добре су то другарице. Међу њима се нарочито одваја стара Ана Дило и њена ћерка Катина⁶³. Оне су родом из Елбасана. Покрет су помагале од почетка рата. Радују се и оне победи и скорој слободи. И оне су већ на крају својих снага. Али се боре. И поносне су и одлучне су. Стара Ана Дило ми каже, ако пођете да бежите, реците и мени, бежаћу и ја са Катином, а моја је реч тврда, издати те нећу.

Без обзира на чињеницу што Немци и сами виде да им је дошао крај, они и даље врше злочине. Већ 10 марта 1945 године спалили су у малим крематоријумима у Равенсбрику на стотине жена, изведених из амбуланте.

Спаљена је и стара Црногорка Јана Павићевић и мала Душица Ранков. Нису се више могле држати на ногама. А прикупљање болесних из амбуланте, дошло је тако изненада да ми нисмо успели ни да их сакријемо ни изнесемо из амбуланте и склонимо негде у баруку.

Њихова трагедија дубоко нас је коснула. Зар сада на прагу слободе, кад су издржале толике муке, да заврше са животом.

А већ неколико дана после тога изненада је дошла у логор интернационална комисија Црвеног крста из Женеве и тражила да се пусте из логора жене: Француске, Белгије, Холандије, Норвешке и још неких земаља.

У логору су остале само жене СССР, Југославије, понека Чехиња и Пољкиња и Јеврејке разних националности.

После одласка ових жена, по логору су почеле да круже разне вести. Немци ће минирати логор и ми ћемо одлетети у ваздух заједно са логором. Кружиле су једне вести, друге вести су казивале да ће нас све пострељати, итд. Данима су жене у скоро полупразном логору само о томе причале.

После свега овога, дошло је до одабирања за „Јунген логор“ — логор смрти, оних жена које су, истина, одлазиле на рад, али су се једва држале на ногама.

И ја сам била одабрана за „Јунгер логор“ Једва сам се држала на ногама. Али била сам свесна шта значи бити одвојен за овај логор то баш сада када знам да ће скоро слобода.

Међу другарицама је настала паника. Како и на који начин да ме извуку да не одем тамо. Почело је моје скривање по блоковима и прескакање прозора. И ово моје скривање ишло је данима, али догађаји који су уследили после тога прекинули су и ове моје патње.

Мали број жена је остао у логору после одласка жена које су пуштене

на интервенцију Црвеног крста. Храна се сада слабо добијала. Бомбардоване су пекарне, где се пекао хлеб за логораше.

Ево већ десет дана нисмо добиле хлеба. Једино добијамо по мало супе од сточне репе. Ана пронађе по мало хране да нам дотури. А и Ланка и мала Роса које раде у вешерници, сем веша, дотуре и мало хране и тако одржавамо голи живот.

Иначе, у самом логору врши се нека припрема, само још не знамо каква. Сваког часа морају преостале жене да стоје у строју. Врши се пребројавање, али нико не зна зашто. Да ли је у питању коначно истребљене или покрет.

Могу да раде шта хоће, могу да воде где хоће, али им је дошао крај, говоре већ гласно жене.

Догађаји који су уследили после кратког времена, доказали су да је пребројавање било ради евакуације логора. Црвена армија силовито надире, биле су последње вести што су прохујале кроз логор. Црвена армија приближава се логору, брза евакуација логора.

И једног кишовитог априлског дана 1945 године кренуо је из логора транспорт жена у непознатом правцу. Ту су и стража и пси, и све оно што прати транспорт логораша.

Успутно гледамо слом силе, која је хтела да влада светом. Избезумљена лица војника и официра у повлачењу. Избезумљени народ, који вуче са собом у пртљагу само најнеопходније ствари. Гомиле државне документације расуте по друмовима.

Гледамо све то и смејемо се, већ се договарамо да бежимо. Пала је лозинка и одзив за бекство. Чекамо само застој од пола сата па да бежимо.

Пао је сумрак. Кишовита је априлска ноћ. Погледи другарица које су се договориле да беже, рекли су све. Звиж-

дук је објавио застој од пола сата. Стража и пси су опколили транспорт.

Али без обзира на све препреке, ми бежимо. Побегле су Вида, Јула Боднаров и Олга Хицлова у једној групи. Побегла сам ја са Росом Ивановић, Десом Милошевић, Маријом Лисул⁶⁴ и Вером Шимунић.⁶⁵

Пуцањ је одјекнуо језиво у овој кишовитој априлској ноћи.

А нас је прогутала и скрила непрегледна борова шума.

И прошла је још једна језива ноћ, када је живот висео о концу. Пронаћи ће нас, убити, ту на лицу места. Али то је прошло. Дошла је зора. И диван априлски дан. Инстинкт нас води напред, само напред. Још мало издржите, и долази слобода.

Нашли смо се и са другарицама из СССР. Има нас сада доста. Ноћу путујемо и идемо усусрет Црвеној армији, а дању чекамо ноћ. Истрпљене смо и гладне, али нам то не смета да будемо веселе и храбре.

Те вечери дошле смо до језера. Евгенија Лазаревна, борац са Стаљинградског фронта, прислонила је уво на песак уз воду. „Другарице, виче она одушевљено, чујем одјек „Каћуша“, наши су близу. Колико ноћас бићемо слободне“.

Приближисмо се друму. Сачекајмо их ту. И полако је кренула поворка живих лешина ка друму и упала усред окршаја.

Летели су минобацачи свуда око нас, проламало се небо и земља од силног пуцања и ломљаве. Силовито је надирала храбра Црвена армија.

Борба се водила целе ноћи. Изјутра са трупама које су последње улазиле у већ ослобођени град Везенберг, ушле смо и ми, преживеле жене из концентрационих логора Аушвица и Равенсбрика.

Било је то 23 априла 1945 године.

НАПОМЕНЕ

¹ Логор на Бањици. — Већ првих дана по уласку окупатора у земљу, српска полиција у заједници са Немцима основала је логор на Бањици, где су раније биле коњичке касарне. У логор су довођени ухваћени борци за слободу из разних крајева наше земље.

Ту су мучени, малтретирани, а затим извођени и стрељани на Јајинцима. Из овога логора стрељано је око 80.000 људи, жена и деце. Исто тако, одавде је доста људи и жена одведено у разне немачке концентрационе логоре, па и у концентрациони логор Аушвиц.

² Ђурђа Пурић, домаћица из Пријепоља, рођена 1895 године. — Од 1941 године помагала Народноослободилачки покрет, где су јој се налазила три сина. 1943 године ухапшена у Пријепољу заједно са мужем Филиманом Пурићем, учитељем, који је 1944 године умро од исцрпљености и глади у логору на Сајмишту. Са Бањице Ђурђа је одведена у један од логора у Немачкој. У домовину се вратила после ослобођења.

³ Загорка Дачић, домаћица из Крушевца, рођена 1900 године. — Активно сарађивала са Народноослободилачким покретом у Крушевцу од 1941 године. На политичком раду пала 1943 године у Крушевцу. У затвору у Крушевцу остала три месеца, затим спроведена у логор на Бањици где је остала до септембра 1944 године. Када је отерана за Концентрациони логор Равенсбрик у Немачкој. Тамо је дочекала и ослобођење.

⁴ Милева Жугић — Радовић, студент из Плеваља, рођена 1916 године. — Активно учествовала у Народноослободилачком покрету од 1941 године. Као таква ухапшена у Плевљима 1943 године заједно са братом Вуком Жугићем, учеником, који је спаљен у Матхаузену. Из затвора у Плевљима спроведена у логор на Бањици, а одатле септембра 1944 године отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где ју је затекло ослобођење.

⁵ Деса Влаховић, студент из Колашина, рођена 1919 године. — Партизански борац од 1941 године. Ухваћена у борби у Санџаку 1943 године и отерана у логор на Бањици, одакле је септембра 1944 године отерана за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

⁶ Јелена Момчиловић, чиновник „Икаруса“ у Земуну, рођена 1911 године у Срему. — Учествовала у Народноослободилачком покрету од 1941 године, пала на политичком раду у Земуну 1943 године, спроведена у логор на Бањици, где је остала до ослобођења Београда 20. 10. 1944 године.

⁷ Милена Ускоковић — домаћица из Прокупља, рођена 1911 године у Морачи. — Сарађивала са Народноослободилачким покретом од 1941 године. Била веза између Пасјачког одреда и Партије у Прокупљу. На раду пала у Београду 1943 године. Из специјалне полиције, где су је претукли, доведена на Бањицу, где је остала до ослобођења Београда.

⁸ Зага Застријановић, чиновник поште, рођена у Београду 1912 године. — Помагала Народноослободилачки покрет од 1941 године и као таква ухапшена 1943 године. Из полиције спроведена у логор на Бањици, где је остала до ослобођења Београда.

⁹ Олга Хицлова, чиновник из Београда, рођена 1912 године, илегално радила за Народноослободилачки покрет у Београду. Ухапшена 1943 године у Београду. На Бањици остала до јуна 1944 године, а тада отерана за Концентрациони логор Аушвиц и Равенсбрик.

¹⁰ Софија Станишић — Соња, студент из Ваљева, рођена 1918 године. — Борац ваљев-

ског партизанског одреда. Ухваћена 1942 године. Била у логору у Шапцу, затим на Бањици. Јуна 1944 године отерана за концентрационе логоре Аушвиц и Равенсбрик.

¹¹ Вука Живковић, ученица из Крушевца, рођена 1922 године. — У илегалном раду пала 1943 године у Крушевцу. Из затвора у Крушевцу дотерана у логор на Бањици, где је остала до јуна 1944 године. Одавде је отерана за Концентрациони логор Аушвиц, а затим за Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

¹² Цана Стојановић, радница, рођена 1911 године у Мионици. — Као политички радник на терену ухапшена 1943 године у Београду. Из полиције спроведена у логор на Бањици. Из логора је јуна 1944 године отерана у Концентрациони логор Аушвиц, а одатле у логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

¹³ Нада Чалић, студент медицине, рођена 1920 године у Прњавору. — Борац шабачког одреда од 1941 године. Као рањена ухапшена 1943 године и спроведена у логор на Бањици. Јуна 1944 године пребачена је за Концентрациони логор Аушвиц и крајем 1944 године за логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

¹⁴ Карел Чапек, чешки писац. (Његову драму *Мати* у преводу Крешимира Георгијевића, професора универзитета, давала је напредна омладина пре рата често код нас).

¹⁵ „Кломпе“, дрвена обућа коју су жене добијале у логору.

¹⁶ „Винкл“ на парчету крпе, морао је бити прикачен на левој страни груди и на левом рукаву. — На њему су исписани бројеви под којима је затвореник био означен у логору, јер је ту престао да се зове именом. Ту се такође налазила ознака и земље одакле је затвореник. Сигнатура на црвеном пољу означавала је политичког кривца.

¹⁷ „Натваха“, име за жене које су дежурале ноћу по баракама — блоковима.

¹⁸ „Блокова“, — Овако су се звале жене, које су од стране логорске управе биле постављене за старешине блокова. Већином су то били криминални типови, који су убијали и мучили затворенице.

¹⁹ Душица Вељковић — Јевтовић, радница из Новог Пазара, рођена 1923 године. — Члан СКОЈ-а од 1942 године. Ухапшена на илегалном раду у Новом Пазару 1943 године и дотерана у логор на Бањици, где је остала до јуна 1944 године. Тада је спроведена у Концентрациони логор Аушвиц, а одатле крајем 1944 године отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

²⁰ Роса Ивановић, радница из Вучитрна, рођена 1924 године, члан СКОЈ-а од 1942 године. Ухапшена у Вучитрну 1943 године и дотерана у Бањички логор, а одатле јуна 1944 године у Концентрациони логор Аушвиц, затим крајем 1944 године у Концентрациони логор Равенсбрик, где је и дочекала ослобођење.

²¹ Ковиљка Симић — „Кика“, радница из Новог Пазара, рођена 1922 године. Члан СКОЈ-а од 1941 године, пала на раду у Новом Пазару 1943 године. У логор на Бањици дотерана 1943 године. Јуна 1944 године пребачена у Концентрациони логор Аушвиц а одатле, крајем 1944 године, у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

²² Миленка Петров-Тасић — „Ланка“, радница из Крушевца, рођена 1924 године, члан СКОЈ-а од 1941 године. Ухапшена као политички радник у Крушевцу 1943 године, спроведена у логор на Бањици исте године. Одатле, јуна 1944 године, отерана у Концентрациони логор Аушвиц, где је остала до краја 1944 године, када је спроведена у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

²³ Босиљка Ристић, ученица из Вучитрна, рођена 1925 године у Вучитрну. — Пала као позадински радник 1943 године у Вучитрну. Дотерана на Бањицу из затвора у Косовској Митровици исте године, а јуна 1944 године отерана за Концентрациони логор у Аушвицу. Тамо је остала до краја 1944 године, када је отерана за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

²⁴ Вида Јоцић, студент ликовне академије, рођена 1921 године у Скопљу. — Ухапшена као сарадник Народноослободилачког покрета 1942 године у Београду. Из Специјалне полиције дотерана у логор на Бањици, одакле је 1943 године отерана у Концентрациони логор Аушвиц, где је остала до краја 1944 године, а онда спроведена у Концентрациони логор Равенсбрик где је дочекала ослобођење.

²⁵ Јулијана Дограјић, радница из Београда, рођена 1924 године у Београду. — Пре рата учествовала активно у радничком покрету. — Од 1941 године сарађивала са Народноослободилачким покретом у Београду и ухапшена 1942 године. Из српске полиције спроведена у логор на Бањици, где је остала до јуна 1943 године, када је отерана у Концентрациони логор Аушвиц. Из Концентрационог логора Аушвица крајем 1944 године спроведена у Концентрациони логор Равенсбрик, где ју је затекло и ослобођење.

²⁶ Јулијана Мијатовић — Боднаров, рођена у Београду 1907 године, радница. Као политички радник ухапшена 1942 године у Београду, дотерана исте године на Бањицу а одатле, јуна 1943 године спроведена у Концентрациони логор Аушвиц, где је остала до краја 1944 године, затим је отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење априла 1945 године.

²⁷ Зора Јовановић, „Црна Зора“, ученица из Београда, рођена 1924 године у Смедереву. — Од 1941 године активно учествовала у политичком раду у Београду. Ухапшена 1942 године на раду у Београду. Из српске полиције дотерана у логор на Бањици, где је остала до јуна 1943 године, када је спроведена

у Концентрациони логор Аушвиц. Тамо је остала до краја 1944 године, одатле отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је и дочекала април 1945 године — ослобођење.

²⁸ Стана Ивановна — Гезовић, правник из Београда, рођена 1914 године у Бијелом Пољу. — Заједно са другом помагала Народноослободилачки покрет од 1941 године. Ухапшена заједно са другом 1943 године. Одмах по доласку на Бањицу друга су јој стрељали, а њу спровели јуна 1943 године у Концентрациони логор Аушвиц, где је остала до краја 1944 године. Одатле отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је и ослобођење дочекала.

²⁹ Вера Ђ. Мандић, учитељица из Божевца, рођена у Београду 1914 године. — Радила политички за Народноослободилачки покрет у селу Божевцу у Срезу пожаревачком. Као политички радник ухапшена 1942 године и спроведена у логор на Бањици, одакле је, јуна 1943 године отерана у Концентрациони логор Аушвиц, где је после три месеца страдања, батина, глади и мука спаљена.

³⁰ Перса Дудић — Вујковац, домаћица, рођена 1908 године у селу Клинцима код Ваљева. — Помагала Народноослободилачки покрет где су јој се налазили отац Драгојло Дудић и брат Миша Дудић, народни хероји, од 1941 године. Ухапшена у селу Толисавцима 1943 године, дотерана на Бањицу и јуна 1943 године отерана у Концентрациони логор Аушвиц, где је умрла исте године од глади и мучења.

³¹ Живка Ђурђевић, учитељица из Крагујевца, рођена 1914 године. — Учествовала у Народноослободилачком покрету од 1941 године и као таква ухапшена у Крагујевцу 1942 године. Спроведена у логор на Бањици, а одатле, јуна 1943 године, у Концентрациони логор Аушвиц, где је умрла после два месеца.

³² Живка Жиропоља, учитељица из села Вишевца, рођена 1912 године. — Радила политички за Народноослободилачки покрет од 1941 године, ухапшена у селу Вишевцу 1942 године, дотерана у логор на Бањици, а одатле спроведена јуна 1943 године за Концентрациони логор Аушвиц, где је спаљена после три месеца.

³³ „Апел“ — строј свих жена у концентрационом логору, кад се врши јутарње и вечерње пребројавање. Понекад „Апел“, то јест пребројавање траје и по 3—4 сата.

³⁴ Јустина Вивот, радница из Ужица, рођена 1922 године. — Партизански борац од 1941 године, ухапшена у борби у Санцаку 1942 године, дотерана у логор на Бањици исте године, а јуна 1944 године отерана за Концентрациони логор Аушвиц, одакле је спроведена крајем 1944 године за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

³⁵ Винка Ђуровић, сељанка, рођена 1919 године у једном селу код Титовог Ужица. — Партизански борац од 1941 године, ухапшена

1942 године и дотерана у логор на Бањици. Јуна 1944 године спроведена за Концентрациони логор Аушвиц. Крајем 1944 године отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

³⁶ Деса Милошевић, ученица из Вучитрна, рођена 1926 године. — Ухапшена 1943 године у Вучитрну као помагач Народноослободилачког покрета, дотерана у логор на Бањици 1943 године. Јуна 1944 године спроведена у Концентрациони логор Аушвиц, а крајем 1944 године за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

³⁷ Дара Ступар, сељанка из Голубића, рођена 1900 године. — Помагала Народноослободилачки покрет. Ухапшена 1943 године у Бихаћу и дотерана на Бањицу и ту остала до јуна 1944 године, када је пребачена за Концентрациони логор Аушвиц. Крајем 1944 године отерана за логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење.

³⁸ Цаја Ивановић, домаћица из Новог Пазара, рођена 1895 године. — Помагала Народноослободилачки покрет од 1941 године. Ухапшена у Новом Пазару и доведена на Бањицу 1943 године. Јуна месеца 1944 године одведена у Концентрациони логор Аушвиц, где је остала до краја 1944 године. Одатле спроведена за Концентрациони логор Равенсбрик, где је и ослобођење дочекала.

³⁹ Ирка Њекрасова, инжењер агрономије, рођена у СССР. — Доведена у Концентрациони логор Аушвиц 1942 године из Украјине, где је била позадински борац за слободу своје земље.

⁴⁰ Власта Н. и Лидија Н., другарице из Чехословачке. — Доведене у Концентрациони логор Аушвиц 1942 године као борци за слободу своје земље.

⁴¹ Др. Љубов Ивановна, лекар из СССР. — Доведена у Концентрациони логор Аушвиц 1942 године као борац за слободу своје земље.

⁴² Јадвига Грабовска, из Кракова, Пољска. — Помагала борбу свога народа од почетка рата. У Концентрациони логор Аушвиц доведена 1941 године и ту остала до краја 1944 године. Затим је отерана у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

⁴³ „Ров-колони“. — У овој колони радиле су жене из разних земаља. Морале су до груди бити у води и лопатом вадити воду и сипати у колица за ђубре. Кад се колица напуне, онда се иде у врх рова и опет та иста вода сипа у ров — „Сизифов посао“.

⁴⁴ „Шајсен-колони“ — „Клозет екипа“. — У овој колони радиле су многе жене. Оне су изметом пуниле цистерне и то пресипале по њивама.

⁴⁵ Јулија Рајтер, зуботехничарка из Београда, рођена 1919 године. — Активно радила за Народноослободилачки покрет од 1941 године, ухапшена 1942 године, из Београда отерана за Концентрациони логор Аушвиц где је остала до краја 1944 године, затим отерана за

Концентрациони логор Равенсбрик где је дочекала и ослобођење.

⁴⁶ Станија Стефановић — Нина, сељанка из Мудраковца, рођена 1924 године. — Активно сарађивала са Народноослободилачким покретом од 1941 године, ухапшена 1943 године, дотерана из крушевачког затвора на Бањицу. Јуна 1944 године одведена у Концентрациони логор Аушвиц, где је и спаљена децембра 1944 године.

⁴⁷ Душица Ранков, ученица из Бољеваца, рођена 1928 године, члан СКОЈ-а. Ухваћена на терену 1943 године, дотерана у логор на Бањици, где је остала до јуна 1944 године, када је отерана за Концентрациони логор Аушвиц. Крајем 1944 године спроведена за Концентрациони логор Равенсбрик и ту спаљена 10 марта 1945 године.

⁴⁸ Рада Радосављевић, студент из Плеваља, рођена 1924 године. Ухапшена у Плеваљима 1943 године, дотерана на Бањицу а јуна 1944 године спроведена за Концентрациони логор Аушвиц, одакле је крајем 1944 године отерана за Концентрациони логор Равенсбрик где је дочекала ослобођење.

⁴⁹ „Лагер Елтесте“ — значи старшина једног дела у логору. Ту су биле жене из разних европских земаља, првенствено разни криминални типови, које су са бичем у руци и пиштољем о појасу тукле и убијале жене на сваком кораку. Најпознатије су биле Стења Н., Пољкиња и Марија Н., Немица. Као награду за свој злочиначки посао добијале су од Немаца добру храну и одело.

⁵⁰ „Блок Шпер“ и „Штрентг блок шпер“. — Увек кад су водиле жене у крематоријуме, било је забрањено под претњом метка у чело да иједна жена изиђе из бараке. Пиштаљком и повицима „Блок шпера“ и „Штрентг блок шпера“ објављивана је забрана изласка из барака.

⁵¹ Клаунберг и Менгел, немачки нацистички лекари, злочинци који су над женама у Концентрационом логору Аушвицу вршили разне експерименте и усмрћивали их. Запамтиле су их многе жене које су остале живе над којима су вршили експерименте.

⁵² „Монструм блок“. — У овој бараци биле су издвојене многе жене, којима су нацистички злочинци — лекари отсекли поједине делове тела ради прикалемљивања на њиховим рањеницима. Приликом евакуације логора Аушвица, све су их побили.

⁵³ Јока Јовановић, сељанка из Стакова, рођена 1905 године. — Ухапшена као помагач Народноослободилачког покрета 1943 године, одведена у логор на Бањици исте године. Јуна 1944 године отерана у Концентрациони логор Аушвиц, а крајем 1944 године за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

⁵⁴ „S.S.-овке — Аузеринке“ — немачке стражарице логора, крволочна бића која су стално убијале жене из логора, а корбачима тукла где су стигле.

⁵⁵ „Капо“ — старешине у логору, које су се старале о реду и раду у логору. Већином су то биле жене које су у логор доведене због криминала. Тукле су и убијале жене.

⁵⁶ „Анвајзерка“ — радне старешине за рад у пољу или по фабрикама — криминални типови.

⁵⁷ Јелисавета Пијаде, студент медицине, рођена у Лесковцу 1920 године. — Ухапшена као помагач Народноослободилачког покрета у Лесковцу 1944 године, доведена на Бањицу исте године. Јуна 1944 године одведена за Аушвиц, а крајем исте године отерана за Концентрациони логор Гузен, где је дочекала ослобођење.

⁵⁸ Сестре Томашевић: Косара, домаћица, Гоја, учитељица, Јованка и Зора, ученице. — Ухапшене 1943 године у Пријеполу као сараднице Народноослободилачког покрета. Исте године доведене на Бањицу. 1944 године отеране за Концентрациони логор Аушвиц, а затим Равенсбрик, где је Зора Томашевић спаљена а Косара, Гоја и Јованка сачекале ослобођење и вратиле се у домовину.

⁵⁹ Марија Спасојевић — „Макица“, радница из Новог Пазара, рођена 1924 године. — Ухапшена као припадник Народноослободилачког покрета 1943 године у Новом Пазару и доведена на Бањицу јуна 1944 године. Крајем 1944 године одведена у Финов. Умрла после ослобођења од тифуса.

⁶⁰ Ана Хорват, студент медицине, рођена 1920 године у Београду. — Као активни сарадник Народноослободилачког покрета ухапшена у Нишу почетком 1942 године. Из нишког логора код Црвеног Крста спроведена у Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала и ослобођење. Данас ради у Београду као лекар на Дечјој клиници.

⁶¹ Воја Стефановић, сељак из Мудраковца, рођен 1920 године, друг Станије Стефановић, која је спаљена у Концентрационом логору Аушвицу. — Сарађивао са Народноослободилачким покретом од 1941 године, ухапшен 1943 године и дотеран на Бањицу 1943 године, а после месец дана стрељан.

⁶² Јана Павићевић, сељанка из Петровца, код Лесковца, рођена 1888 године. — Помогала Народноослободилачки покрет од 1941 године. Као курир партизанског одреда ухапшена у Лесковцу 1944 године и доведена у логор на Бањици. Одатле, септембра 1944 године, спроведена у логор Равенсбрик, где је спаљена 10 марта 1945 године.

⁶³ Ана и Катина Дило, Албанке, родом из Елбасона. — Сарађивале са Албанским покретом отпора од 1940 године, ухапшене у Елбасону 1943 године и дотеране на Бањицу 1944 године. Јуна 1944 године спроведене у Концентрациони логор Аушвиц, а одатле крајем 1944 године за логор Равенсбрик, где су дочекале ослобођење.

⁶⁴ Марија Лисул, домаћица из Милошева — Космет, рођена 1923 године. — Сарађивала са Народноослободилачким покретом од 1941 године. Ухапшена 1943 године, доведена на Бањицу исте године. Јуна 1944 године одведена у Концентрациони логор Аушвиц, а одатле крајем 1944 године за Концентрациони логор Равенсбрик, где је дочекала ослобођење.

⁶⁵ Вера Шимунић, ученица из Косовске Митровице, рођена 1923 године. — Сарађивала са Народноослободилачким покретом. Ухапшена у Косовској Митровици 1943 године и доведена на Бањицу 1943 године, одакле је јуна 1944 године одведена за Концентрациони логор Аушвиц, а одатле крајем 1944 године отерана за Финов где ју је затекло ослобођење.

LE CAMP DE CONCENTRATION D'AUSCHWITZ (OSVENCIM)

N. VUKSANOVIĆ

Aujourd'hui encore, tant d'années après la fin de la Seconde Guerre Mondiale, on ne peut s'empêcher de frissonner devant le spectacle affreux qu'offre le camp de concentration allemand d'Auschwitz. Il s'y trouve, là, aujourd'hui, des tonnes de cheveux de femmes, de petites tresses avec des noeuds rouges et bleus coupées à des enfants, une infinité de chaussures et de pantoufles d'enfants, des tonnes de prothèses dentaires.

Que de gens, que de femmes ont été brûlés là. Les chiffres se montent à des millions.

Peu d'entre eux sont restés vivants. Les dures conditions de travail et de vie, la faim, le froid, les tortures, les coups, tous ces événements de chaque jour se sont profondément inscrits dans la mémoire des survivants. Mais il n'est plus possible, aujourd'hui, de mettre tout cela sur le papier. Il n'y a pas

de plume qui puisse écrire tout cela et le montrer fidèlement, aucune langue qui puisse le raconter.

Le camp de concentration allemand d'Auschwitz représente un chapitre particulier dans les crimes des nazis dirigés par Hitler.

Auschwitz était la forteresse des crimes du XXe siècle.

Auschwitz était la forteresse des crimes sans grand nombre de combattants pour la liberté de Yougoslavie. Nombreux d'entre eux avaient été emmenés du camp de Banjica à Belgrade où ils restèrent dans des cellules noires, attendant chaque jour la mort, pour être ensuite dispersés dans les différents camps allemands.

C'est ainsi qu'ont été envoyées, en l'espace d'un an, à Auschwitz, 300 Belgradoises venant du camp de Banjica.

Ces femmes ont connu, comme les autres, les conditions dures du camp. Beaucoup d'entre elles ont été brûlées au crématoire d'Auschwitz et leurs cendres dispersées dans les champs le long de la Vistule gelée. Peu d'entre elles ont revu leur pays, mais ce qu'elles ont vu et souffert, il est impossible de le raconter. Celui qui n'y a pas été ne peut le comprendre.

Ces notes ne représentent qu'un petit document sur tout cela, sur ce que les femmes de Yougoslavie ont eu à souffrir pendant la Seconde Guerre Mondiale dans les camps de concentration d'Auschwitz et de Ravensbrück.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Le camp d'Auschwitz-Birkenau.
- Fig. 2 — L'entrée principale du camp.
- Fig. 3 — La halle du crématoire.
- Fig. 4 — Lieu d'exécution, cour du bloc 11.

Пиво Караматијевић: Сећање. — Pivo Karamatijević: Souvenir.